

עולת מישע

ויקה את בנו הבכור ויעלהו לעולה ויהי קצף

ראשי פרקים

- הקדמה
פתיחה
א. הבעיה
ב. ההתייחסויות השונות לפרשה
1. הגמרא והמדרש
2. רוב פרשני המקרא הראשונים
3. יוסף בן מתתיהו; ר' יוסף הכספי
4. מונטגומרי, ברנס, בניזנגר
5. קיטל, שאנדה
6. יחזקאל קויפמן
7. הרב יהודה אליצור
ג. פסוקי הפרשה על פי תכנם
1. תוכן הפסוקים מול ההוספות עליו
2. באור הפרשה

הקדמה

מאמר זה הנו פרי עיון ממושך בפרשה אחת בספר מלכים. בסיסו הוא במאמר שפירסמתי ב"גלילון"¹, עליו בניתי, דייקתי, הוספתי ושיכללתי. ראשיתו בקריאת מאמר של הרב יהודה אליצור ז"ל על הפרשה, אולם מאז קריאת המאמר התעמקתי בפרשה הרבה, כך שיש במאמר זה הרבה מעבר לתגובה למאמרו. לבד מהבאת הגישות הפרשניות השונות, מנסיון לעמוד על יסודם, ומבאור פשט דברי התני"ך, מועלת במאמר נקודה החשובה, לדעתי, לפרשנות המקרא בכלל².

מטבע הדברים, עיון תורני ממושך מכל סוג שהוא גורר דיונים וליבון-דברים עם שוכני בית-המדרש, ולפיכך ברצוני להודות למי שעזרתו הובילה לכתובת הדברים כפי שהם: בראש ובראשונה למורי הרב חיים כפרי, לרב ניסים לוק, ולחברי משה שפרן ושמואל פולאצ'ק.

פתיחה

בספר מלכים ב פרק ג', מסופר על המאבק בין מואב ומלכה מישע לבין ישראל. בתחילה מסופר כי מישע מלך מואב, אשר היה משועבד לממלכת ישראל בימי אחאב "פושע" בישראל לאחר מות אחאב. בתגובה קורא יורם מלך ישראל ליהושפט מלך יהודה, ושניהם עולים על מואב. הדרך בה הם הולכים היא "דרך מדבר אדום", ובדרך הם אוספים את מלך אדום (אשר, כפי הנראה, היה צמית של יהודה). שלשת הצבאות הולכים במדבר שבעה ימים ולא מוצאים מים. אז שואל יהושפט האם יש במחנה נביא "ונדרשה את-ה' מאתו" - ואלישע "אשר-יצק מים על-ידי אליהו" מואב לפני המלכים. אלישע כועס על מלך ישראל, אשר הוא (והוריו), פטרונם של נביאי-אלילים, מבקש עתה את עצתו, ואומר כי "לולי פני-יהושפט מלך-יהודה", לא היה מסכים להופיע לפניהם. ובכל-זאת הוא מבקש כי ינגנו לפניו בכדי שתהיה עליו "יד ה'", והוא מנבא:

"כה אמר ה' עשה הנחל הזה נבים נבים. כי כה אמר ה' לא-תראו רוח ולא תראו גשם והנחל ההוא ימלא מים ושתיתם אתם ומקניכם ובהמתכם. ונקל זאת בעיני ה' ונתן את-מואב בידכם. והכיתם

1. בעקבות עולת מישע, גלילון - העלון לבני בית-הועד בצה"ל, גליון ל'.
2. נקודה זו מודגשת בעיקר בפרק "תוכן הפסוקים מול ההוספות עליו".

עולת מישע

כל-עיר מבצר וכל-עיר מבחור וכל-עץ טוב תפילו וכל-מעניני-מים תסתמו וכל החלקה הטובה תכאיבו באבנים".
(מלכים ב, ג' טז-יט).

בבוקר, מגיע שיטפון וממלא את הנחל. בינתיים, למואב מתגלה הפשיטה המתקרבת, והם מתכוננים לקראתה "על הגבול". מואב רואים את השמש המשתקפת במי השיטפון, וטועים לחשוב אותה לדם. הם בטוחים כי "נחרבו המלכים ויכו איש את-רעהו ועתה השלל למואב". הם מגיעים לא מוכנים למחנה ומוכים ע"י שלשת הצבאות. שלשת המלכים מקיימים את המתואר בנבואה - "והערים יהרסו וכל חלקה טובה... וכל מעין-מים-חיים יסתמו וכל-עץ-טוב יפילו..." אז מסופר כך :

"וירא מלך מואב כי-חזק ממנו המלחמה ויקח אותו שבע-מאות איש שולף חרב להבקיע אל-מלך אדום ולא יכלו. ויקח את-בנו הבכור אשר-ימלך תחתיו ויעלהו עולה על-החומה ויהי קצף-גדול על-ישראל ויסעו מעליו וישבו לארץ".
(שם, כו-כז).

א. הבעיה

הפסוק החותם את הפרק, היה במהלך הדורות נושא לדיון בין הפרשנים השונים, הקדמונים והחדשים. הפרשנים התקשו בבאור פסוק זה, וכפי שכותב הרב יהודה אליצור במאמרו "עולת מישע"³:

"השאלה החמורה ביותר מבחינת ההגות המקראית ומבחינת מכלול הדעות המקראיות היא: מה טיבו של אותו קצף גדול על ישראל, מה לישראל ולקרבת-זוועה שהקריב מלך מואב? דומה כי פשוטו של מקרא קשה זה לא יצא לאור, משום שמימי קדם ועד לפרשנות המודרנית הקיצונית לא נחלץ כתוב זה מכבלי האגדה".

ב. ההתייחסויות השונות לפרשה

ניתן לחלק את התייחסויות הפרשנים השונות לפרשה לכמה קבוצות. ברצוני להתייחס עתה לפרשנויות השונות, ולראות כיצד הבינו קדמונים וחדשים פסוקים אלו.

1. הגמרא והמדרש

בבלי סנהדרין, לט ע"ב:

"ויקח את בנו הבכור אשר ימלך תחתיו ויעלהו עולה על החומה". רב ושמואל; חד אמר: לשם שמים, וחד אמר: לשם עבודה זרה. בשלמא למאן דאמר לשם שמים, היינו דכתיב: ויהי קצף גדול על ישראל. אלא למאן דאמר לשם עבודה זרה, אמאי ויהי קצף? כדרבי יהושע בן לוי, דרבי יהושע בן לוי רמי - כתיב: 'וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם לא עשיתם'; וכתיב: 'וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם עשיתם'; כמתוקנין שבהם לא עשיתם, כמקולקלין שבהם עשיתם".

השאלת הבסיסית אליה מתייחסים האמוראים בפרשנותם היא למי הקריב מישע את בנו. זאת, מתוך הנחה כי בכדי שיתקבל הקרבן, חייבת להיות כוונת מכוון מאחוריו. דעה אחת היא כי מישע כיוון בקרבנו לשם שמים, ולפיכך נענה ה' לקרבנו, וקצף על ישראל. הדעה השניה היא כי מישע הקריב את בנו לשם עבודה זרה, ובכל אופן הקשיב ה' לקרבן⁴.

3. יהודה אליצור, עולת מישע, אוניברסיטת בר-אילן - קובץ העשור תשט"ו-תשכ"ה (ספר השנה ד-ה), עמ' 41-34.
4. לדעה זו, אין לדעת כיצד תוסבר העובדה שקרבן לאל זר פעל את פעולתו. אמנם קשה לחשוך ברב או בשמואל, שהם האמינו כי אלילי מישע הם שעזרו לו, אולם מצד שני גם ההסבר אותו מביאה הגמרא בכדי לענות על שאלה זו, אינו מחוייב, ואף נראה מפולפל למדי. בכל אופן, לא נראה כי שאלה זו מטרידה את רב או את שמואל: הם אך באים לענות על השאלה לשם מי הוקרב הקרבן, ולא כיצד הוא פעל. ולפיכך קשה לדעת מהו ההסבר אותו יתנו, לגבי האופן בו פעל הקרבן.

עתה מתקשה הגמרא לגבי מאן דאמר שהילד הוקרב לשם עבודה זרה. הנחת הגמרא היא, כי הקצף על ישראל הוא קיצפו של אלקי ישראל - וא"כ, שואלת הגמרא, כיצד קרבן לאל זר יכול היה לעורר את קצפו של ה' על ישראל? על כך עונה הגמרא, על פי דברי ריב"ל, הבאים לענות על סתירה בין פסוקים. תשובת הגמרא תובן יותר מתוך עיון בפסיקתא:

"מה עשה? כינס את כל איסטרוולוגין שלו וא' להן: אתון אמר' דאנה עבד קרבא עם כל אומיא ונצה להון, ועם אילין יהודאי ואינן נצחין לוי? אמרין ליה: בזכות חד סב די הוה להון. א' להון: ומה הדין סבא? אמרין: אברהם. אמ' להון: ומהו עסקיה? אמרין ליה: חד בר יחיד איתייהוב ליה למאה שנין וקרביה. א' להון: וקרביה? אמרו ליה: לא. א"ל: אין דלא קרביה מתעבד ליה ניסין, אילו קרביה על אחת כמה וכמה. וכדון חד בר יחדיי אית ליה להווא גוכרא, דעתיד למלוך תחתויי. הוא אויל ומקריב ליה, דילמא דמתעביד ליה ניסין. הדה היא דכת': זיקח את בנו הבכור אשר ימלוך תחתיו ויעלהו עולה על החמה. על החמה כתיב, שהיה משתחוה לחמה. ומה כת' תמן, זיהי קצף גדול על ישראל. א' הקב"ה לישר': בניי, אומות העול' שאינן מכירין את כוחי ומורדין בי, ואתם מכירין את

כוחי ומורדין בי"⁵

(פסיקתא דרב כהנא, פסקה ב' ה, מהדורת מנדלבוים 'עמ' 23-22).

התשובה המופיעה בפסיקתא, שהיא גם תשובת הגמרא, היא שמעשה מישע הזכיר לקב"ה את מעשיהם הרעים של ישראל (בפסיקתא - באופן כללי, ובגמרא - "כמקולקלין שבהן", וכנראה הכונה לקרבנות אדם וכדומה, הדומים למעשי מישע). לפיכך קצף ה' על ישראל, וגרם להם לעלות מעל מואב.

יש לשים לב לכך שלדעה השניה בין דעות רב ושמואל ע"פ פשוטן, לא הפריעה העובדה כי הקרבן הוקרב לשם עבודה זרה. המימרא אך מתארת עובדות, כאשר היא באה לענות, כפי שנאמר לעיל, על השאלה למי הוקרב הקרבן בלבד. בסופו של דבר, הן בפסיקתא והן בגמרא, מישע העלה את בנו לעולה לאילילים (בפסיקתא - מתוך תקוה שיעשו לו ניסים), והקבי"ה קצף על ישראל. אשר לסיבת הקצף (ושוב, שאלה זו לא מטרידה בתחילה את הגמרא), הסיבה היא סיבה סיצונית למתואר בפסוקים (כעס ה' על ישראל העושים כמקולקלים שבדרכי הגויים).

דברי הפסיקתא והגמרא קרובים, לדעתי, לפשט הפסוקים, יותר מכל פרוש אחר שניתן במשך הדורות. זאת, למעט שתי נקודות:

א. יש בהם צורך לענות על השאלה לשם מי העלה מישע את עולתו, ושתי האפשרויות המוצעות (בגמרא) שוות - שכן המקרא אינו מציין את יעד העולה, ולא בכדי (ועל כך להלן). ברגע שעולה שאלת יעד ההקרבה, מחוייבת הכנסת גורם שאיננו מצויין בפסוקים, שכן יעד שכזה איננו מצויין בהם כלל.

ב. בפסיקתא ובגמרא ישנו הסבר לגבי האופן בו פעלה העולה (הזכירה לה' את חטאי ישראל). דברים אלו בודאי שאינם מופיעים בפשט הפסוקים.

2. רוב פרשני המקרא הראשונים

הגישה השלטת בקרב פרשני המקרא הראשונים, היא כי מלך מואב לא העלה לעולה את בנו שלו, כי אם את בנו של מלך אדום. ונעמוד על הדברים מתוך דברי האברבנאל:

"זיקח את בנו הבכור, ר"ל שלקח מלך מואב בנו של מלך אדום הבכור שהיה עתיד למלוך תחתיו, כי לא יכול לגעת במלך אדום וללקחו אבל לקח את בנו, וכדי להנסיג ממלך אדום העלה את בנו אשר לבד עולה על החומה, כלומר ששרף אותו ועשאו עולה כלה כלי, ובוה מלך אדום נתמלא קצף על ישראל, אם בעבור שלא עזרוהו להציל ולמלט את בנו, ואם לפי שבעבורם באה לו הרעה ההיא. הנה התבאר מזה שבנו הנזכר בכאן אינו בנו של מלך מואב, כי אם בנו של מלך אדום הנזכר שלקח אותו מלך מואב כאשר יצא מהעיר להלחם עם מלך אדום, ולשנאתו אותו העלהו עולה כששרף

5. תרגום מארמית: מה עשה? כינס את כל האיטרוולוגים שלו ואמר להם: (מה) אתם אומרים (על כך) שאני עושה מלחמה עם כל האומות ומנצח אותן, ועם אלו היהודים והם ומנצחים אותי? אמרו לו: בזכות זקן אחד שיהיה להם. אמר להם: ומיהו אותו זקן? אמרו: אברהם. אמר להם: ומהו עסקו? אמרו לו: בן אחד יחיד ניתן לו למאה שנים וחקריבו. אמר להם: וחקריבו? אמרו לו: לא. אמר להם: אם כשלא הקריבו נעשים לו ניסים, אלו הקריבו על אחת כמה וכמה. וכך בן אחד יחיד יש לו לאותו הגבר, שעתידי למלוך תחתיו. הוא הולך ומקריב אותו, שמא יעשו לו ניסים. זהו שאמר הכתוב: זיקח את בנו הבכור אשר ימלוך תחתיו ויעלהו עלה על החומה. על החמה כתוב, שהיה משתחוה לחמה. ומה כתוב שם, זיהי קצף גדול על ישראל. אמר הקב"ה לישראל: בני, אומות העולם שאינם מכירים את כחי ומורדים בי, אתם מכירים את כחי ומורדים בי.

אותו על החומה, והיה הקצף על ישראל ממלך אדם בעבור בנו. או יהיה פירושו שהיה מזה קצף גדול על ישראל, שבני ישראל קצפו מאד ויחר אפם על בנו של מלך אדם שבא לעזרתם בעבור שרפיו מלך מואב, ובקצפם עלו מעל העיר וישבו לארצם..."
(פרוש האברבנאל למלכים ב, ג - מהדורת תורה ודעת, עמ' תר"ד-תרמ"ו).

פרוש דומה הציעו הרד"ק⁶, מצודת דוד, הרלב"ג, ור"י יוסף קרא⁷, ראה בפרושיהם על אתר.

מקריאת הפרשה, קשה מאד לקבל פרוש זה. רצף הארועים עוסק במלך מואב, וכל הפעולות המתוארות הן פעולותיו של מלך מואב. לפיכך כאשר אומר הפסוק: "ויקח את בנו", נראה כי הבן הנו בנו של מלך מואב. יתרה מזאת, על פי פרוש זה, יהיה פרוש המלים "ויהי קצף גדול" קשה. שני פרושים הוצעו ע"י אסכולה זו למלים אלו: האחד, כי הקצף היה של מלך אדם, וכתוצאה מקצפו של מלך אדם עליהם, נאלצו ישראל לסגת. השני, כי ישראל עצמם קצפו על העוול והאסון שנעשה למלך אדם בעל בריתם, ונסוגו. שני פרושים אלו דחוקים ביותר. הפרוש הראשון (ככל הפרושים), קובע מיהו הקוצף - אולם, כפי שכבר ציינו, בפסוקים לא כתוב כי הקוצף היה מלך אדם. ואילו הפרוש השני, לבד מבעיה זו, בעייתית אף יותר, שכן הוא מסביר את המלים "ויהי קצף גדול על ישראל" - כקצף של ישראל, דבר שאינו מסתדר עם הלשון העברית⁸.

העובדה כי רוב הראשונים פרשו כי מלך מואב לא העלה את בנו לעולה, מעניינת מאד. ודבר זה בולט במיוחד לאור העובדה שחלקם מביא את פרוש חז"ל במדרש ובגמרא בנוסף לפרושם⁹. נראה, כי הראשונים התקשו לקבל כי אדם יקריב את בנו לעולה. לומר כי אדם הקריב את בנו - נראה להם כה בלתי-מוסרי, אולי עדיף לומר בלתי-אפשרי, ולפיכך הסבירו את הפסוקים בדרך אחרת.

3. יוסף בן מתתיהו; ר' יוסף הכספי

שתי גישות דומות לפרשה, ישנן בשני מקומות: האחת, בכתבי יוסף בן מתתיהו, והשניה בפרוש אחד מן הראשונים, ר' יוסף כספי, לפרקנו. נפתח בדברי יוסף בן מתתיהו:

"ועשה (מלך מואב) מעשה של יאוש ומצוקה נוראה, כי העלה את בנו בכורו שעתיד למלוך אחריו על החומה, עד שנראה לעיני כל האויבים, והקריבו עולה לאלהיו. משראוהו המלכים בכך ריחמו עליו בשל מצוקתו, ומתוך רגש רחמי אנוש הסירו את המצור והזרו איש לארצו."
(יוסף בן מתתיהו, קדמוניות ט III 2)

יוסף בן מתתיהו מעמיד את כל הפרשה על "רחמי אנוש". הוא אמנם מקבל כי המוקרב היה בנו של מלך מואב, אלא שהוא משנה את תוכן הספור ורוח הפסוקים לחלוטין. הוא לא מצא מקום בעולמו לפעולה מיסטית או לתגובה מיסטית, ולפיכך הסביר את המאורעות בצורה שונה. שלשת המלכים הם שהגיבו למעשה של מישע, ותגובתם היתה רחמים. מישע עשה אמנם מעשה של יאוש, בלי לצפות, אולי, לתגובה כשהיא, אולם משהשו עורר אמפטיה אצל המלכים, והם סרו מעליו. פרוש זה בעייתית ביותר בפשט הפסוקים. הוא מתעלם מהקצף הגדול, ומחליף אותו ברחמים, ובכך מוסיף על הכתובים דבר שאיננו קיים בהם. בעשותו זאת, הוא משנה את כל רוח הפרשה, מפרשה חדה, בעלת נוקבות וטוטאליות של עולה וקצף, לפרשה רכה והומאנית של "רגש רחמי אנוש".

6. הרד"ק מביא שני פרושים, האחד בשם אביו, והשני בשם אחיו ר' משה. ר' משה מפרש באופן כמעט זהה לאברבנאל, אולם אביו של רד"ק, כנראה מתוך מגמה להסביר כיצד היה בנו של מלך אדם בידי מלך מואב, מפרש: "בן מלך אדם הראוי למלוך תחתיו היה ברשות מלך מואב, ומפני זה באם עם שני המלכים, כי חשב להוציא בעזרתם בנו מתחת יד מלך מואב; וכשחשב מלך מואב להבקיע אל מלך אדם ולא יכול, לקח בקצפו את בן מלך אדם והעלהו אל החומה, ושרפו לעיני אביו... ויהי קצף גדול על ישראל ממלך אדם, כי חשב כי בעזרתם יוציא בנו מתחת יד מלך מואב...". ופרוש זה קשה אף יותר מהפרושים האחרים המפרשים כי הבן הוא בנו של מלך אדם. שכן אם בפרוש הרגיל של אסכולה פרשנית זו (כפרוש האברבנאל ודומיו), עוד ישנו גשר לוגי התלוי בפסוקים, גם אם הוא קשה בלשונם, בין סוף פסוק כו לתחילת פסוק כז, הרי שבפרוש זה הוספו ארועים רבים שאינם מופיעים כלל בפרשה. הוא מניח, כהנחה מוקדמת, כי בנו של מלך אדם היה בידי מלך מואב, וסביב הנחה זו הוא מסובב את כל הכתובים. התוצר הוא אמנם ספור-מעשה יפה, אולם אין כל איזכור או רמז בכתובים להנחה עליו הוא מתבסס, וראה הערה 7.
7. בדומה לאביו של הרד"ק, מפרש ר"י קרא כך: "מלך אדם, הניח בנו בערבון ביד מלך מואב, שלא יפגע בו; כיון שראה מלך מואב שעלה עליו מלך אדם... לקח מלך מואב את בנו של מלך אדם שעתיד למלוך תחתיו, והעלהו עולה על החומה, כדי שיראהו מלך אדם...". גם כאן, שוב, ישנו ממש סיפור-מעשה, שחריגתו מפשט הפסוקים מופלגת ביותר. וראה הערה 6.
8. בנוסף לזאת, קשה להבין, אם הקצף היה של ישראל, מדוע הם נסוגו מעל מואב.
9. הרד"ק, האברבנאל, מצודת דוד.

פרוש נוסף המייחס לשלשת המלכים את התגובה למעשה מישע, מצוי בפרושו של ר' יוסף הכספי לספר מלכים :

"בנו - בכינוי למלך מואב; וזה, כי עשה מבנו עולה לאלהיו על החומה, לפרסם ובפני הצרים. וכל זה כדי שיחמול אלהיו עליו ויגן אויביו; גם כדי שאויביו ירחמו עליו וילכו, כמו שקתיד לזכור אחר כן... ויהי קצף גדול על ישראל' וגו' - כי עמנו השומים התפעלו מזה, ויתעצבו האנשים מאד, כי היו סבה להשחית זה הבן, ולכן ויסעו מעליו.

ר"י הכספי מעמיד אף הוא את דבריו בעיקרם על הרחמים. מלך מואב הקריב את בנו כדי לעורר רחמים כפולים - רחמי שמים, ורחמי אויביו; והמלכים אכן התפעלו והתעצבו ממעשהו, ורחמו עליו. הוא מסביר כי הקצף הנו רחמים ועצב של ישראל¹⁰, ובכך הוא שונה מיוסף בן מתתיהו, שלמעשה התעלם מן הקצף. אולם גם פרוש זה קשה, שכן, שוב, הוא מוסיף את גורם הרחמים, שלא קיים בפשט הכתובים.

הן יוסף בן מתתיהו והן ר"י הכספי, הרחיבו את סוף פסוק כז - "ויסעו מעליו", וטענו כי גם הפעולה הקודמת לנסיעה זו, הפעולה שגרמה לה (הקצף), נעשתה ע"י ישראל. אולם בפסוק כתוב "ויהי קצף גדול על ישראל", כלומר הפעולה הגוררת את נסיגת ישראל נפעלה על ישראל, ולא נעשתה על-ידם.

4. מונטגומרי, ברנס, בנינגר¹¹

חוקרים אלו טענו כי מובן המלה "קצף" הוא "בהלה". הם טענו כי צבא ישראל נבהל, בין אם למראה מעשהו המחריד של מישע, ובין משום שחשבו כי ה' עזבם בזעמו. בצבא הישראלי אחזה פאניקה, שחוזקה ע"י אמונות תפלות ופחדים, אשר המסו את לב ישראל "בארץ שאינה שייכת לאלוהיהם", כדברי מונטגומרי¹².

שיטה זו קשה ביותר, משתי סיבות. האחת, מבחינה לשונית, קשה מאד לקבל כי פרוש המלה "קצף" הוא "בהלה"¹³. נראה, כי הקושי הענייני-הגותי במקראות, דחק את החוקרים לתת למלה "קצף" פרוש שונה ממשמעותה העברית הפשוטה. השנית, כמו שעשו ר"י הכספי, הרחיבו חוקרים אלו את הפעולה שנעשתה ע"י ישראל גם למלים "ויהי קצף", וטענו שקצף זה הנו הבהלה שנבהלו ישראל.

10. בהערה 2 במאמרו שכבר הובא לעיל, דוחה הרב אליצור את דעת י. קויפמן ("מעלות", אדר תשכ"ג, חוברת ו-ז עמ' 7), שטען כי לדעת יוסף בן מתתיהו באור המלה "קצף" הנו "רחמים". וכך הוא כותב שם: "השומע עברית אינו יכול לבאר "ויהי קצף גדול על ישראל" - ריחמו עליו בשל מצוקתו, וברור כי הרחמים הם תוספת ולא ביאור". לעצם הענין, כבר כתבתי בגוף המאמר כי לעני"ד אכן החליף יוסף בן מתתיהו את הקצף ברחמים, ובכך הוסיף על הכתובים (בדומה לדברי לרב אליצור). אולם מתוך דברי ר"י הכספי, עולה כי הדרך בה דחה את הבנת קויפמן בדברי יוסף בן מתתיהו אינה מוכרחת. ר"י הכספי "שמע עברית", מן הסתם, ועם זאת, הוא מבאר כי הקצף הנו רחמים.

11. את דעת מונטגומרי, ברנס ובנינגר, וכן את דעת קיטל ושאנדה שתובא להלן, לא ראיתי בפנים, והתייחסותי אליהן היא כפי שהובאו במאמרו של הרב אליצור. המקורות לשיטות אלו (המקורות לקוחים גם הם מהמאמר הנ"ל): מונטגומרי - Montgomery, פרוש לספר מלכים (1951, סדרת CCI); ברנס - Barnes, 1911, סדרת הני"ל; בנינגר - Benzinger, פרוש לספר מלכים (1899, Tubingen), עמ' 135; קיטל - Kittle, פרוש לספר מלכים. הפרוש יצא לאור בסדרת פרושים ל-Nowack W.; שאנדה - Sanda, פרוש לספר מלכים, 1911/12.

12. מונטגומרי מוכיח מדברי יפתח למלך עמון - "הלא את אשר יורשך כמוש...", כי ישראל האמינו בכך כי בארץ העמונים שולט אליל העמונים, וכן הלאה. וראה את דחיית דבריו אצל הרב אליצור.

13. מפאת קוצר היריעה, לא נביא כאן את כל המקומות בהם מופיע השרש ק.צ.פ. במקרא, למרות שלעני"ד לכל המעיין במקומות אלו ויודע עברית, לא יהיה כל ספק ביחס לפרוש המלה. נביא כאן רק שלושה מקומות, בהם הכתובים דומים לפסוקנו: 1. "וחנו בני ישראל איש על-מחנהו ואיש על-דגלו לצבאותם. והלויים יחנו סביב למשכן העדת ולא-יהיה קצף על עדת בני ישראל ושמרו הלויים את-משמרת משכן העדות" (במדבר א', נב-ג); הלויים חונים מסביב למשכן העדות ושומרים עליו, לבל יהיה קצף - כעס על ישראל. 2. "ויאמר ה' אל אהרן אתה ובניך תשאו את עון-המקדש... תשאו את-עון כהנתכם. וגם את-אחיך בני לוי הקרב... ושמרו משמרתך... ושמרו את משמרת אהל מועד... ושמרתם את משמרת הקדש ואת משמרת המזבח ולא-יהיה עוד קצף על-בני ישראל" (במדבר י"ח, א-ה); הכהנים והלויים מצטווים לשמור על אהל מועד, כדי שלא יהיה קצף - כעס על ישראל. 3. "זאת נעשה להם והחיה אותם ולא יהיה עלינו קצף על השבעה אשר נשבענו להם" (יהושע ט', כ); נשיאי העדה מטכסים עצה, ביחס למה יש לעשות עם הגבעונים בכדי למונע קצף - זעם של ה' עליהם. בכל המקורות שלפנינו, יהיה בלתי-אפשרי להסביר את המלה "קצף" - כ"בהלה". וראה הערות 21, 22.

אולם, כפי שצינו לעיל, הקצף הוא פעולה הנפעלת על ישראל ולא פעולה הנעשית על-ידם. לפיכך פרוש המלה "קצף" כפאניקה שתקפה את ישראל - דחוק ביותר.

5. קיטל, שאנדה

שני חוקרים אלו, כנראה מתוך הדוחק הענייני, טוענים כי "בטקסט המקורי" של המקרא היה כתוב "ויהי קצף כמוש על ישראל". לדעתם, הפרק הוא במקור טקסט אלילי, ומחבר ספר מלכים הכניסו, בהשמטת המלה "כמוש". אולם חוקרים אלו אינם מרויחים ב"השמטתם" דבר. שכן לשיטתם, נותר הפרק כפי שהוא לפנינו חסר מובן, ורק לפרק "המקורי" - עם המלה "כמוש", היה מובן. כלומר: מחבר הספר לקח את פסוק כז, השמיט ממנו מלה, והותיר אותו חסר-משמעות (שכן החוקרים מודים שהפסוק כפי שהוא לפנינו "נותר" חסר-משמעות). גם אם נקבל כי בתנ"ך משוקעים כתבים שמקורם איננו יהודי-אוטנטי דוקא, אשר קיבלו משמעות חדשה ע"י עורך הספר או מחברו (בבחינת "העלאת ניצוצות"), הרי שלא מסתבר לומר כי אותו עורך או מחבר בעשותו זאת שינה את הטקסט המקורי, כך שיהיה חסר מובן במצבו העכשווי¹⁴.

6. יחזקאל קויפמן¹⁵

חוקר ישראלי זה, טען כי לא ייתכן לומר שמדובר כאן בקצף-אלילי של כמוש אליל מואב, כפי שטענו קיטל ושאנדה. לדבריו, אין מקום במערכת המושגים המקראיים לאמונות אליליות כגון אלו. אולם לדעתו, מדובר כאן בקצף מאגי. מישע העלה את בנו כמצע מאגי לקללה, והקללה פגעה בישראל, שנאלצו לסגת. לדבריו, כח מאגי קיים בהחלט במערכת המושגים המקראיים. ישראל האמינו במאגיה והשתמשו בה, וניתן למצוא הדים לאמונה זו במקרא¹⁶. כיון שהאמינו בכחות שכאלו, אין אפוא לתמוה כאשר מחבר ספר מלכים מכניס לספרו ארוע בו שימש כח מאגי.

פרוש זה כקודמיו, בא לחפש את מושא העולה. לשונית, נראה כי השמוש הרגיל במקרא במלה "עולה" אינו קשור במאגיה, כי-אם בקרבנות לאל. עם זאת, ייתכן וישנה כאן עולה מיוחדת ושונה משאר העולות שבמקרא. בכל אופן, בכתובים לא מוזכרת כל קללה או טקס מאגי, לא ביחס למעשהו של מישע, ולא ביחס לקצף הגדול על ישראל.

14. גם אם נכונה הטענה כי בטקסט "המקורי" היה כתוב "כמוש" (טענה הנראית לא-נצרכת וחסרת שחר ובסיס לחלוטין, שמקורה בקשיי קריאת הכתוב של החוקרים, אשר איצטלת-המדע משמשת לה כיסוי), עדיין חובת החוקרים להסביר למה התכוון העורך או המחבר בהשמטתו - כלומר מהי משמעות הכתובים כפי שהם לפנינו.

15. גם את דבריו של י. קויפמן לא ראיתי בפנים, ואני מתייחס אליהם כפי שהובאו במאמרו הנ"ל של הרב אליצור. המקור שמצויין במאמר לדברי קויפמן הוא: "מעלות", בטאון ארגון המורים התכנייים, אדר תשכ"ג, חוברת ו-ז.

16. להוכחת טענתו כי ניתן למצוא בתנ"ך שמוש בכחות מאגיים, מביא קויפמן את קללת בלעם, שהתורה מאמינה בכחה, ואשר ממנה ניצלים ישראל רק ברחמי ה'. הרב אליצור במאמרו מתפלמס עם דברי קויפמן, וטוען כי אין להוכיח דבר מפרשת בלעם. עוד הוא אומר, כי כשם שאין מקום לקרבן אלילי לכמוש במערכת המושגים המקראיים, כדברי קויפמן, כך אין מקום לקרבן מאגי במערכת המושגים המקראיים. לעצם הויכוח על פרשת בלעם אין ביכולתי וברצוני כרגע להכנס, ברצוני רק להעיר הערה לעצם ההוכחה משם. בין אם מדובר בפרשת בלעם בקללה מאגית, ובין אם לא - אין הדבר מעלה או מוריד לעניינו. את פרשת עולת מישע יש לבחון בפני עצמה, וגם אם בכל המקרא כולו לא תמצא ואף לא פרשה-מאגית אחת נוספת, אין הדבר מוכיח כי פרשת עולת מישע אינה כזו. הדבר תלוי בבחינת פסוקי הפרשה בלבד, ובמסקנות העולות מהם, וטענה כגון "אין מקום במערכת המושגים המקראיים", הנה חסרת משמעות ולא נכונה בעצמותה. זאת, כיון שהגדרת "מערכת המושגים המקראיים", היא על-פי אותן הפרשיות שבהם נתקל הקורא עד-כה בתנ"ך. וגם אם עד-עתה לא נתקל הקורא בפרשה בעלת אופי חדש שכזה, יצטרך הוא לשנות את מערכת המושגים שלו, ולא את משמעות הפרשה (אין הדבר אומר כי אין אפשרות להעזר בהשוואות לשוניות וכדומה לשם הבנת הפרשה, אולם העדר פרשה מאגית נוספת בתנ"ך, לא תשנה, עניינית, דבר לעניינו).

7. הרב יהודה אליצור

במאמרו "עולת מישע", שכבר הובא לעיל, דן הרב אליצור בהתייחסויות השונות לפרשה, ולבסוף מציע שיטה חדשה לפרוש הכתובים. יסוד דבריו הוא חלוקה בין "מימד אלוקי" ו"מימד אנושי". לטענתו, כל הארועים המתוארים בפרק ג', מתרחשים "במימד האנושי". הסיבה לכל ההתרחשויות הללו - "המימד האלוקי" - אינה מצויינת בפרוש בפסוקים, והיא רמוזה ועולה מתוכם¹⁷. ועבור על דבריו ביתר פרוט.

תחילה, בודק הרב אליצור את משמעות המילה "קצף", שכן הוא רואה בה את אבן הנגף העיקרית בפרשה, ועל בסיס משמעותה הוא בונה את פרושו. כבר ראינו כי חלק מן החוקרים¹⁸ נדחקו ופרשו כי "קצף" פרושו "בהלה". לדבריהם ישראל נבהלו מהמעשה של מישע, הובסו וברחו משדה הקרב. הרב אליצור דוחה את דבריהם, בכך שהוא מוכיח כי ישראל לא הובסו וברחו, כי אם נסוגו משדה הקרב:

"ברם תפיסה זו (שמדובר בפרשה בתבוסה) אינה מסתדרת עם לשון הכתוב: 'ויסעו מעליו וישבו לארץ'. נוסח זה אין משמעו מפלה כי אם נסיגה, וכיוצא בו מצאנו בסנחריב: 'ויסע וילך וישב סנחריב מלך אשור וישב בניניה' (מלכים ב, י"ט לו). ברור כי סנחריב לא ניגף בפני חזקיה אלא נסוג מפני המגפה המתוארת בפסוק הקודם."

הרב אליצור מסתמך על הלשון "ויסעו מעליו" וטוען, ובצדק, כי לא מדובר כאן במנוסה ותבוסה מבוהלת ופאנומית, כי אם בנסיגה. אולם עתה ממשך הרב אליצור בהסקת מסקנות מתוך ההשוואה לפרשת המלחמה עם סנחריב ואומר:

"מכאן שהצדק עם החוקרים-הפרשנים המבארים גם כאן "קצף" - מגפה. בעניין זה די להצביע על במדבר י"ז, יא, "יצא המצף מלפני ה' החל הנגף", ועל ההקבלה המאלפת בין שמואל ב כ"ד ובין דברי-הימים א כ"ז: "הדבר המכונה גם מגפה בש"ב נקרא בדה"י א כ"ז, כד בפירוש קצף. אמנם נכון כי למלה "קצף" יש גם משמעויות אחרות... אך ברצף זה של נסיגה, שתוארה בנוסח כמעט זהה לנסיגת סנחריב מיהודה, אפשר להניח בוודאות כי "קצף" הוא נגף. הקשר המקראי-הסימאנטי בין שתי המלים מובן, שכן "מגפות הן הביטוי המובהק לזעמו של האל", כפי שציין ליוור...".

לדברי הרב אליצור, כתוצאה מעולת מישע התחזקו המואבים, ושלושת המלכים התקשו בכבוש העיר, ופתחו במצור. במהלך המצור פרצו מגפות¹⁹ בקרב הצבא הישראלי, שנאלץ לסגת. כלומר: כוונת הכתוב באמרו "ויהי קצף גדול על ישראל" היא שכתוצאה מהשתלשלות המאורעות לאחר עולת מישע, פרצה מגפה בצבא ישראל, והוא נסוג. מובנה הספציפי של המלה "קצף" הוא אס-כן נגף. אך עתה מתקשה עדיין הרב אליצור: "על שום מה מספר הוא את מעשה מישע, ועל שום מה הוא מכנה אותו נגף בשם "קצף"? ומדוע אפוא קצף ה' על עמו?".

על שאלה זו הוא עונה, כאמור, ע"י יצירת הפרדה בין שני מימדים: המימד האלוקי והמימד האנושי. המימד האלוקי הנו הסיבה האמיתית, זו שמאחורי הקלעים, לכל המאורעות שקורים בפרק. ה' כועס על ישראל לא בגלל דבר-מה שעשה מישע בזמן המלחמה, אלא בגלל סיבות אחרות לחלוטין. בתחילת הפרק מסופר על המפגש בין אלישע נביא ה' ובין שלושת המלכים. שם אומר הנביא בזעם

17. להוכחת טענתו ביחס לשמוש בחלוקה בין שני מימדים בתנ"ך, מביא הרב אליצור את פרשת כיבוש העי, ביהושע פרק ז: "יהושע שולח מרגלים מיריחו, המרגלים עולים ומגלים כי אנשי העי אינם מרובים. בשובם אל יהושע הם מודיעים כי אלפיים עד שלושת אלפים איש יסיפיקו כדי לכבוש את ארץ העי. מסתבר כי שיקול-דעתם היה מוטע, הם הלזלו יתר על המידה בכוחות העי: שלשת אלפי אנשי-המלחמה לא היה די בהם, וישראל ניגפו לפני אנשי העי. הרי לנו עוד סיפור אנושי-רציונאלי, בדרך סיבה ומסובב. אלא שגם לסיפור זה מקדים הכתוב - בקטע מיוחד, בפתח הפרק - את המימד ההשגחתי: 'וימעלו בני ישראל מעל בחרם... ויחר אף ה' בבני ישראל'. הוה אומר, כל ההשתלשלות המתוארת להלן אינה אלא ביטוי ארצי-אנושי לאותו חרון-אף אלוקי".

אולם אין דברים אלו בכדי להוכיח דבר על פרשתנו. להפך: הם מוכיחים כי דוקא ביהושע ז, המבנה של מימד אלוקי ומימד אנושי עמד מול עיני מחבר הספר. שם אכן מפורש בתחילת הדברים כי ה' כועס, ומרגע זה ברור כי הנסיון הלגלגני של ישראל לנצח עם מספר מועט של חיילים יכשל. אולם בפרשתנו לא מופיע כל כעס מוקדם של ה'. הכעס לו טוען הרב אליצור, כעס כתוצאה מהרווח הלא-צודק לו זכה מלך ישראל, איננו מוזכר כלל. ההופעה הראשונה של כעס בפרשתנו היא הקצף הגדול על ישראל, וזאת - בעקבות עולת מישע, ולא קודם לכן.

18. מונטגומרי, ברנס ובנינגר. ראה למעלה.

19. הרב אליצור מביא את דברי ליוור, האומר: "מצור ממושך יש בו כדי להביא מחלות ומגפות לא רק על הנצורים כי אם גם על הצרים, שכן היה כרוך בחניה ממושכת... בתנאי חיים בלתי-תקינים. ואכן, מצבים מעין אלה גרמו פעמים רבות בהיסטוריה הקדומה לתחלואה קשה בצבאות פולשים ואף למגפות" (ליוור, "היסטוריה צבאית" עמ' 236).

ליהורם מלך ישראל: "מה-לי ולך, לך אל-נביאי אביך ואל- נביאי אמך..." ונושא פניו ומנבא רק בזכות יהושפט מלך יהודה. כלומר, טוען הרב אליצור, עולה מדברי הנביא כי ה' כועס עוד מתחילת הפרשה על מלך ישראל. אולם מלך ישראל "נישא על כנפי ישועת-פלא שלא נועדה לו", כדברי הרב אליצור, ומכה את מואב. והוא ממשך: "...הוא מבקש לקטוף פירותיו של ניצחון שאין הוא זכאי לו לפי תורת ההשגחה הנובאת. לכן יצא על ישראל קצף ה'". ה' כעס על ישראל עוד לפני תחילת המלחמה, בגלל המעשים הרעים שעשו אביו ואימו של יהורם מלך ישראל, וכעס זה מועצם בעקבות הנצחון-לא-לו שמנצח מלך ישראל את מואב. ומסיים הרב אליצור: "זהו הצד הטראנסצדנטי של הפרשה".

אולם, כפי שראינו, טוען הרב אליצור כי זעמו של ה' פועל במימד אחר:

"ביטוייו של אותו קצף ה' עלי אדמות הוא שרשרת מאורעות: קרבן מישע לכמוש, התנכרות המואבים (שהכתוב מצניע אותה מפני הכבוד, כדי לא לומר כמפורש שלקרבן אלילי היו תוצאות כלשהן), הארכת המצור, המגפה. המגפה היא כאמור חוליה בשרשרת הרציונאלית של המאורעות, ורק כנויה "קצף" רומז לרקע האי-רציונאלי... כינוי זה בא להזכיר ולהדגיש, כי כל אותה השתלשלות... אינה אלא תוצאה של חרון ה' על ישראל".

נעבור עתה על דבריו של הרב אליצור אחת לאחת. ראשית טען כי מובנה הספציפי של המילה "קצף" בפרשתנו הנו "נגף". אולם לא ברור כיצד יכול הרב אליצור "להניח בודאות", כדבריו, דבר זה. הוכחתו מתחלקת לשני חלקים: ראשית, הוא טוען כי הדמיון בין תאור הארועים בפרשתנו לתאור בפרק י"ט בפרשת מצור סנחריב, מוכיח כי הארועים שארעו כאן ושם הם אותם הארועים. ומכאן שה"קצף", המשמש בתאור הארועים בפרשתנו, זהה במשמעותו לארועים המתוארים בפרק י"ט - כלומר ה"קצף" הנו מגפה²⁰. שנית, הוא מוכיח מן הפסוקים במדבר י"ז ומההקבלה בין שמואל ב ודברי הימים א, כי משמעות המלה קצף היא נגף.

על טענתו הראשונה יש לענות, כי בפרק י"ט מפורש כי הגורם לכך שסנחריב "נוסע והולך" הנו מגפה: "ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור... ויסע וילך וישב סנחריב מלך אשור, וישב בניוה". אולם בפרשתנו לא כתוב במפורש מה גורם לכך שישראל "נוסעו ושבים לארץ". הדבר היחיד שמפורש הוא כי ראשית ישנו קצף גדול על ישראל, ואז "ויסעו מעליו וישבו לארץ". כלומר אם דבר-מה גרר את נסיגת ישראל, הרי שדבר זה הנו הקצף, ולא כל דבר אחר. הרב אליצור ראה בדמיון המלים בין פרשתנו לפרק י"ט כמוליך בהכרח לדמיון ענייני בין שני המקרים (ואף לזהות ביניהם), שלא בצדק, ולפיכך הסיק מסקנה שאינה מתחייבת כלל מן הפסוקים, וטען כי משמעות הנגף כאן היא קצף.

אשר לטענתו השנייה, מן המקורות השונים שהביא עולה כי בהם אכן הקצף עורר נגף. אולם, כפי שכותב הוא בעצמו: "הקשר המקראי-סמאנטי בין שתי המלים מובן..." ; אחד הביטויים של הקצף במקרא הוא אכן נגף. אך גם אם בחלק מן המקומות הקצף מתבטא במגפה, אין פרוש הדברים בשום פנים כי הקצף הוא הוא הנגף. לקצף, כותב הרב אליצור "יש גם משמעויות אחרות... אך ברצף זה של נסיגה... כמעט זהה לנסיגת סנחריב... "קצף" הוא נגף". דברים אלו לחלוטין אינם מדויקים. לקצף אין "משמעויות שונות", כי אם משמעות אחת, והיא כעס-זעם-חרון²¹. אולם יש לו לקצף ביטויים רבים ושונים²². דבר זה מוכח דוקא מן המקור שהביא הרב אליצור: מובנו של הפסוק "יצא הקצף

20. הרב אליצור קובל במאמרו על כך שמואז ימי קדם ועד לימינו "לא נחלף כתוב זה מכבלי מדרש-האגדה", אולם יש בדבריו אלו מעין "גזרה-שוה", לימוד דרשני מובהק.

21. פרוש המלה קצף, כפי שעולה מן המקומות השונים בהם היא מופיעה בתנ"ך, הוא: כעס, זעם, חרון, חמה וכדומה. נביא רק מספר מקומות, מהם עולה דבר זה בצורה המפורשת ביותר: 1. ישעיה ל"ד ב - "כי קצף לה' על- כל-הגוים וחמה על-כל-צבאם, והחרים נתנם לטבח". התקבולת בין "קצף" ו"חמה" ברורה, ואילו תוצאות הקצף והחמה וביטוייהם הם ההחרמה והטבח. 2. אסתר א' יב - "...ויקצף המלך מאד וחמתו בערה בו". שני רגשות בערו באחשוורוש: קצף וחמה, ומסתבר כי יש לכל הפחות דמיון ביניהם. 3. דברים כ"ט כז - "ויתשם ה' מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול...". הקצף מקביל לאף ולחמה, לשונות כעס שונים. ותוצאת הכעס הנה גלות. 4. ירמיה כ"א ה - "ונלחמתי אני אתכם ביד נטויה ובזרוע חזקה ובאף ובחמה ובקצף גדול". גם כאן, הקצף מקביל לאף ולחמה, לשונות כעס שונים. וראה הערות 13, 22.

22. דגים ביטויים אלו לקצף בכמה מקומות נבחרים: 1. דברי הימים ב כ"ט ח - "ויהי קצף ה' על יהודה וירושלם ויתנם לזעוה ולשמה ולשרקה...". הביטוי של הקצף האלוקי הנו "זעוה שמה ושרקה" ביהודה וירושלם. 2. באשית מ"א י - "פרעה קצף על עבדיו ויתן אותי במשמר בית שר הטבחים...". תוצאת הקצף של פרעה הביטוי היה הכנסת שר המשקים לכלא. כאן המקום לציין מקור ממנו עולה בברור ההבדל בין קצף למגפה. בתהלים ק"ו ל-ג כתוב: "ויעמד פינחס ויפול ותעצר המגפה. ותחשב לו לצדקה לדר ודר עד עולם. ויקצפו על מי מריבה וירע

מלפני ה' החל הנגף" (במדבר י"ז יא) הוא, כי ה' כעס ("יצא הקצף"), וכתוצאה מכעסו זה, פרצה בעם מגפה ("החל הנגף")²³. אם-כן, הפרוש של "קצף" הוא אך ורק כעס-זעם-חרון, לא מגפה, ובפרשנותו אין כל זכר למגפה. כל שמסופר כאן הוא כי לאחר מעשה מישע היה קצף, כעס גדול על ישראל, שנסוגו.

נבחן את המשך טענתו של הרב אליצור לאור דברים אלו. במימד האלוקי, טען כי ה' כעס על ישראל עוד לפני מעשה מישע, וכי כעס זה הועצם בגלל ה"רווח" הלא-הוגן בו זכה מלך ישראל. אולם בבחינת הפרק, לא נראה כי אלו פני הדברים. אלישע אכן רוגז על מלך ישראל, אולם סיפור המעשה כך הוא: מלך ישראל נואש לחלוטין מאפשרות-ישועה ואומר: "אהה כי-קרא ה' לשלשת המלכים האלה לתת אותם ביד מואב". אולם מלך יהודה מבקש לקרוא לנביא ה', ואחד מעבדי מלך ישראל מספר כי אלישע נמצא במחנה. כאשר יורדים שלשת המלכים אל אלישע, עוד לפני שהם פותחים את פיהם, צועק אלישע על מלך ישראל: "מה לי ולך, לך אל נביאי אביך ונביאי אימך". מלך ישראל מתחנן בפניו כי יסכים לשמוע אותו, בגלל המצב הקשה, ואלישע מסכים להישאר במחיצתו, אך זאת רק בזכות יהושפט מלך יהודה. עתה מביאים לאלישע מנגן, והוא מנבא-מצוה על השיטפון ועל נצחון ישראל, מה שאכן קורה בבוקר.

בדברי אלישע למלכים יש משמעות כפולה. תחילת הדברים הנה נבואה גמורה (פסוקים טז-יח): הנביא מנבא על השיטפון, ומסיים באמרו: "ונקל זאת בעיני ה' ותן את מואב בידכם". עתה ממשיך אלישע בדברים דו-משמעיים, בהם מצד אחד הוא משתמש באותה צורת דיבור בה דיבר בנבואתו עד עתה, אולם למעשה יש בדברים אלו משום פרוט של סוף דבריו, וכן משום ציווי: אלישע אומר למלכים, שכאשר יתן ה' את מואב בידם, עליהם להכות במואב מכה מוחלטת ומוחצת, ללא פשרות. המלכים אכן מבצעים את דברי הנביא ללא סייג. הכתוב חוזר ומדגיש זאת, בחזרו על תאור מעשי המלכים, שכבר הופיע בדברי אלישע²⁴. למעשה, מלך ישראל "זוכה מן ההפקר". בזכות מלך יהודה הוא מרויח רווח צבאי שאחרת, אולי, לא היה זוכה בו. אולם הכתוב לא מספר לנו על כעס מיוחד נוסף על הכעס אותו ביטא הנביא בתחילת הסיפור²⁵.

נעבור עתה למימד האנושי, כפי שתואר ע"י הרב אליצור. למימד זה הוא מכניס את הארועים שקרו, לטענתו, מהעלאת הבר לעולה ואילך: הקרבן, התגברות המואבים, הארכת המצור, המגפה. לעני"ד, בדבריו אלו ישנן הוספות לא-מעטות על המתואר בכתובים. על המגפה, אשר מחליפה אצלו את הקצף, כבר דיברנו לעיל. אולם מעבר לזה, היכן מצא הרב אליצור בכתובים סמך להתגברות המואבים או להארכת המצור? דומה, כי הרב אליצור עמד בעצמו על מוקש זה, וביחס להתגברות המואבים הוא כותב (בין סוגרים, בקטע שהובא לעיל): "...הכתוב מצניע אותה מפני הכבוד כדי לא לומר במפורש שלקרבן אלילי היו תוצאות כלשהן". כלומר, הוא מודה כי קשה מאד למצוא בכתובים את אותה ההתגברות, אלא שהוא טוען כי היא רמוזה ומוצנעת בהם. למעשה, הכתוב אינו מצניע אותה, אלא לא מזכיר אותה או רומז עליה כלל.

למשה בעבורם. כי המרו את רוחו ויבטא בשפתיו". מגפה היא עונש, פעולה אלוהית בעולם. היא אחת מן הדרכים בהם מבטא ה' את כעסו על האדם. לעומתה, קצף הנו רגש, תכונה, אלוהית או אנושית. בני ישראל מקציפים את ה', מעוררים את כעסו, כעס שהוא שלו ממש. אולם פנחס עוצר את המגפה שבאה על ישראל בגלל החטאים. וראה הערות 13, 21.

23. ביחס למקור השני שמביא הרב אליצור, בשמואל ב' כ"ד מסופר על המגפה בעקבות מניית ישראל ע"י דוד. שם, כתובה שלש פעמים המלה "מגפה" כתאור של העונש על מניית ישראל. בסיפור המקביל בדברי הימים א', כ"ז, כד כתוב: "ויהי בזאת קצף על ישראל". מכאן מוכיח פרופ' אליצור כי הקצף והנגף חד הם. אולם גם כאן, המגפה היא הבטוי הארצי של הקצף האלוקי-רוחני. בגלל הקצף נגפו ישראל. אין פרוש הדברים כי הקצף הוא הנגף, אלא כי האחד גרר את השני.

24. בדברי הנביא כתוב: "והכיתם כל עיר מבצר וכל עיר מבחור, וכל עץ טוב תפילו, וכל מעייני מים תסתומו, וכל החלקה הטובה תכאיבו באבנים". ובתאור ביצוע הנבואה כתוב: "ויכו בה והכות את מואב. והערים יהרוסו וכל חלקה טובה ישליכו איש אבנו ומלאוה, וכל מעיין מים יסתומו, וכל עץ טוב יפילו, עד השאיר אבניה בקיר חרשת ויסובו הקלעים ויכוה". דמיון זה בין הנבואה-הציווי והביצוע איננו מקרי. הוא בא להדגיש כי המלכים עשו בדיוק את מה שנצטוו לעשות, וכי הנבואה מולאה בשלמות.

25. כעס זה מקורו במערכת היחסים בין אליהו ובין הוריו של יהורם, אחאב ואיזבל. אלישע, תלמידו של אליהו, רואה עצמו מסוכסך עם יהורם, בנם של אחאב ואיזבל. הוא כועס על יהורם, בו הוא רואה המשך של הוריו, ובדבריו הוא מרמז למאבק אותו כפתה איזבל בין נביאייה, נביאי הבעל והאשרה, ובין מורו של אלישע, אליהו נביא ה'. דבריו הכעוסים של אלישע ליהורם טעונים, אפוא, מתח רב וארוך שנים שמקורו עוד במשולש אליהו-אחאב-איזבל.

אשר להארכת המצור, לא רק שעצם המצור, שלא לדבר על הארכתו, לא מופיע בכתובים, אלא אף נראה שהכתובים מוליכים בכיוון הפוך. הרב אליצור הגיע למצור בעקבות טענתו הקודמת, התגברות המואבים, בכדי לתת הסבר רציונאלי לשאלה כיצד נוצרה המגפה. אכן, במחנה צבאי יש ופרצות מגפות, כדבריו, אולם בפרשה לא מופיע כל מצור, ולא היה כל מחנה צבאי שבו תנאים סניטאריים גרועים יגרמו לזיהומים ולמגפות. כל התאור בפרק הוא של צבאות המסתערים אל עבר האויב, של מלחמה חזיתית. מלך מואב מסתער על צבא אדום ונכשל, ואז הוא לוקח את בנו הבכור ומעלהו לעולה - ומיד נהיה קצף גדול על ישראל, וישראל נסוגים (גם-כן מיד). אכן, נכונים דבריו כי אין כאן מנוסה כי-אם נסיעה ונסיגה מסודרת. ואף ייתכן מאד שהמואבים התחזקו ופנו כנגד צבא שלשת המלכים, שהעדיף לסגת. אולם מכאן ועד לטענה כי נערך מצור, ומצור ממושך - רחוקה הדרך.

לחזוק טענותיו, טוען הרב אליצור כי הקצף-הגנף יוצא דוקא על צבא ישראל, ולא על צבא יהודה ואדום. זאת, כיון שהוא רוצה להראות כי הכעס העכשווי על ישראל קיים כבר בתחילת הסיפור. את דבריו אלו הוא מוכיח מדבריו הכעוסים של אלישע על מלך ישראל דוקא. בפרוש "ידעת מקרא" על פסוק כז, מובאת דעתו של הרב אליצור, ושם מדייקים בשמו מן המלים "ויהי קצף-גדול על ישראל", כי הקצף המדובר פגע רק בישראל, ולא באדום או ביהודה. אולם לפי הסבר זה, נאלץ להסביר כי גם "מחנה ישראל" ו"ישראל" שבפסוק כד הנם המחנה של צבא ישראל בלבד - ואילו בפשט הפסוקים ברור כי מחנה זה הנו אותו המחנה שמוזכר לעיל, בו מצויים גם יהודה ואדום. השם ישראל, אם-כן, משמש כאן כלאורך כל הפרשה כשם כללי לכל שלושת הצבאות²⁶.

לסיכום, יש בדבריו של הרב אליצור משום הוספה-רבתי על הכתובים. טענתו לחלוקה בין המימד האנושי והמימד האלוקי נלית בהארכת המצור ובמגפה, אשר לא רק שלא מופיעים בכתובים, אלא אף מנוגדים לרוחם. אין בפסוקים בפרשה כל אזכור לגבי איך בדיוק ארעה נסיגת ישראל, אלא רק שהקצף גרם לאותה נסיגה. לפיכך כל התאור וההסבר הרציונאלי שנותן הרב אליצור נותר בגדר השערה בעלמא, אם לא למטה מזה.

ג. פסוקי הפרשה על פי תכנם

1. תוכן הפסוקים מול ההוספות עליו

מתוך בחינת הפרושים שהובאו לעיל, עולה כי מספר שאלות ובעיות הטרידו את הפרשנים השונים. הם חיפשו את מושא עולת מישע, שאיננו מופיע בפסוקים; את הדרך בה השפיעה העולה; את הקוצף, אשר לא מוזכר בפרוש; את בטויו של הקצף - את "אופן פעולתו", אשר גרם לנסיגת ישראל. חלק מן הפרשנים נדחקו בעקבות שאלות אלו, לפרש את המקרא בצורה הקשה בפשט הלשון. אלא שאלביא דאמת, כל נסיון לענות על שאלות אלו - נדון מראש לכשלון. זאת, משום שהתשובות לשאלות - אינן מופיעות כלל בפסוקי-המקרא. לשם הדגשת הדבר נחזור ונביא את הפסוקים בהם מדובר:

"וירא מלך מואב כי-חזק מצונו המלחמה ויקח אותו שבע-מאות איש שולף חרב להבקיע אל-מלך אדום ולא יכלו. ויקח את-בנו הבכור אשר-ימלך תחתיו ויעלהו עולה על-החומה ויהי קצף-גדול על-ישראל ויסעו מעליו וישבו לארץ".

לא כתוב כאן לא לשם מי מועלה העולה ולא מה היא עשתה, לא מיהו המעורר את הקצף על ישראל, ולא כיצד הוא פעל. וכיון שדברים אלו אינם מצויים כאן - יש לחפש את האמת אותה מביעה הפרשה בכיוון אחר.

כאשר ניגשים לבאר את הפרשה, יש לחפש מה היא אומרת, מה יש בה, ולא להעמיס עליה עובדות וסיפורים שאינם קיימים בה. כל נסיון להוסיף תוכן ופרטים מעבר למצוי בכתובים, נותר תמיד בגדר השערה ואפשרות, אשר מידת נכונותה אינה ניתנת על פי רוב למדידה. הכתובים אומרים בדיוק את אשר היה ברצון כותבם להביע, וכל הוספה עליהם אך גורעת. יתרה מזאת, כל השאלות הנלוות, הבאות מתוך הצורך "להשלים את הסיפור" (כגון השאלות דלעיל), אינן רלוונטיות. שכן אם מחבר הספר היה רוצה לומר לנו את הדברים ששואל שאלות אלו מחפש - הוא היה אומר. ובמלים אחרות, אין לשאול על מה שאין בפסוקים, שכן לא בכדי הוא איננו מצוי בהם; אין בו עניין לפרשה, הוא איננו משמעותי לה, וכמובן - אין לנו דרך לדעת עליו דבר. פעמים רבות ההוספות על המצוי בפרשה גורע

26. דבר זה מובן ביותר, לאור העובדה שמלך ישראל הוא יוזם ההתקפה על מואב.

מעוצמתה, מהנוקבות שבה, ודוקא הדבקות בפשט הערום, בלא חוספת נופך כלשהו, מותרה את הכתובים במלוא אמיתתם ועוצמתם, והיא שאומרת את הכל.

כבר ראינו שבבואו להגדיר את הקושי בפרשה, אמר הרב אליצור כי היא מקפלת בתוכה כמה עניינים קשים ותמוהים, מבחינת ההגות המקראית ומבחינת מכלול הדעות המקראיות. ואכן, בקריאת הפרשה צצות מיד שאלות מוסריות-תאולוגיות רבות וקשות, מחמת חריפותה והעצמה החודרת שבה. פרשה זו נראית כה תריגה בנוף המקראי, כך שבאופן טבעי הקורא תהיה ידעוץ מן המסופר בה. על שאלות קשות אלו באו הפרשנים השונים לענות בפרושיהם, ומתוך כך סטו לעני"ד מן האמת העמוקה, הצפונה בפרשה כפי שהיא. הם באו להתמודד עם אותן שאלות קשות שזעקו אליהם מן הפסוקים - ושאלות אלו הסיטו אותם מאשר יש למקרא הערום לומר.

2. באור הפרשה

נחזור לסיפור המעשה. מישע מלך מואב רואה "כי חזק ממנו המלחמה" - הוא לא מצליח לעמוד מול הצבא המשולב שעולה עליו. לפיכך הוא עושה נסיון-יאוש אחרון, ומאמץ את שארית כחותיו בכדי "להבקיץ אל מלך אדום" ולהחלץ, אולם הוא נכשל, ועתה הוא עומד בפני תבוסה מוחלטת. מישע נותר בעמדה של יאוש גמור, והוא עושה מעשה של יאוש: הוא לוקח את בנו בכורו אשר עתיד למלוך תחתיו אל ראש החומה, ולעין כל מעלה אותו לעולה. התוצאה המידית של מעשהו היא התעוררות קצף גדול על ישראל, קצף הגורם לישראל לסגת ולשוב לארץ.

מעשה זה איננו רצח חסר-פשר; להעלאה לעולה במקרא תמיד יש סיבה: מישע מצפה לרחמים עליונים מסוג כלשהו (אותו המקרא לא טורח לציין, ולא בכדי), ולפיכך עושה מעשה של מסירות נפש נוראית. איזה מעשה יכול להיות מסירות נפש יותר גדולה מאשר שחיתת הבן הבכור²⁷, יורש העצר²⁸? מעשה זה של מישע מזעזע עליונים ותחתונים, מעורר קצף גדול - "דיינים", על ישראל. ובמלים אחרות, מעשה מישע מצליח. מול מעשה של מסירות נפש מוחלטת שכזו, אין דבר שיכול לעמוד. הקצף "הוה" - "וייה קצף"! עולת מישע יצרה הוויה של קצף, וקצף זה גרם באופן כלשהו לישראל לסגת. מעשה נורא זה של מסירת כל אשר לו, השלכת הכל על הכח העליון בתוך היאוש המוחלט - גרר מציאות של קצף בעולם²⁹. מול פעולה נוראית שכזו, גם נבואת אלישע בשם ה' כי מואב תוכה ביד ישראל אינה עומדת, והיא מתמוססת, שכן המציאות כולה השתנתה.

27. בקראנו את פרשת עולת מישע, אי-אפשר להימלט מן ההשוואה לעקדת יצחק. גם שם לוקח האב את בנו, אשר מהווה את כל אשר ניתן לו בחייו, ומוכן להעלות אותו לעולה. אלא ששם ענינם של הכתובים הוא להראות את הנסיון אשר ניסה ה' את אברהם, ואת הציות המוחלט של אברהם לצו האלוהי. כבר רבותינו עמדו על משואה זו, והתייחסותם למעשה מישע לעומת מעשה אברהם, היתה שלילית: "וכתיב (ירמיהו י"ט, ה): 'אשר לא צוית ולא דברתי ולא עלתה על לבי'. 'אשר לא צוית' - זה בנו של מישע מלך מואב, שנאמר (מלכים ב ג', כז): 'ויקח את בנו הבכור אשר ימלך תחתיו ויעלהו עלה'. 'ולא דברתי' - זה יפתח. 'ולא עלתה על לבי' - זה יצחק בן אברהם (תענית ד ע"א). וראה מקבילות בספרי דברים פיסקא קמ"ח ד"ה רבי יוסי; מדרש תנאים לדברים י"ז, א). הגמרא והמדרשים רואים את מעשה מישע באור הציווי האלוהי - ואכן מעשהו נעשה בלא ציווי אלוהי, ובניגוד לצו המוסרי "שופך דם האדם באדם דמו ישפך". אולם אם בוחנים את אותו המעשה באור אחר - אורה של מסירות הנפש, הרי שהוא מקבל משמעות אחרת. ואם עקדת יצחק נתפסת בתור מסירות נפש - הרי שיש לראות גם את עולת מישע ככזו, גם אם יש לה פן לא-מוסרי.

28. המקרא טורח להאריך כי מישע לקח "את בנו בכורו אשר ימלך על על כסאו", ובכך מבליט את גודל ההקרבה שהקריב מישע בהעלותו את בנו לעולה. בן זה הוא כל מה שיש למלך - הוא ההמשכיות, הירושה, השושלת, והקרבנות היא מסירות נפש יוצאת-דופן.

29. נחזור ונדגיש כי אין פסוקי-המקרא מספרים לנו כי קצף זה הוא קצפו של ה', או של כל אחד אחר, אע"פ שבכיר להניח כי אם היה נשאל על כך מחבר הספר, נביא מנביאי ה' צבאות היה עונה כי הקצף יצא מאת ה'. העדר הקב"ה כנושא הקצף אך מדגיש את חוסר הרלוונטיות שבשאלת הקוצף. מבחינת מחבר הספר, הקצף "הוה" על ישראל, בעקבות מעשה מישע. הוא רואה במסירות הנפש הנוראית של מישע, העצמה שבמעשה מצד עצמו, את מעוררת הקצף. אין השאלה התאולוגית-מוסרית, כיצד התעורר הקצף "באמת", עומדת בתודעתו כאשר הוא חווה את הארועים וכותב אותם. וחייית הקצף המתעורר בעקבות מעשה-הירואי המתוארת כאן - היא המקנה לפרשה את יחודה.

עולת מישע

אכן, אין לדעת מתוך פסוקי-המקרא כיצד פעלו העולה והקצף, מיהו הקוצף וכו'. אולם האמת האדירה אותה זועקת הפרשה, היא עוצמתה האיומה של מסירות הנפש המוחלטת, ואמת נוקבת זו אינה צריכה כל הוספה או עידון, כפי שעשו הפרשנים השונים. כל הוספה שכזו איננה רלוונטית, וסופה שפוגעת בחזות האמירה שבכתובים. המקרא עצמו לא הוסיף פרטים אלו, שכן הם אינם מצויים בתודעתו, והם אך יסיטו את דעת הקורא ממוקד הפרשה - מסירות הנפש האיומה של מישע, והויית הקצף שעוררה.

הו, שְׁמֵי שָׁרְפָה!
להב מוֹרֵד בְּנֵי-בְכוֹרֵי
מְשׁוּדֵי בְּדַבִּיקוֹת-דָּמוֹ הַנִּמְסָר
כְּלֶהֱב עוֹלָה מַעֲצֵי-מַעֲרָכָה -
לְעוֹלָה, לְעוֹלָה - -

נִיְהִי קָצָף.

אֲזֵ שְׁמִים אֲדָמִים אֲדָמִים
בְּאֵשׁ בְּעֶרְתֵּי הַנְּבִיא וּבְשֵׁמֶשׁ-מִימֵי הַקְּתוּמָה
כְּדָפָה בּוֹ יְאוּשׁ
נְפִילַת חֲלָלִים
כְּנֶפֶל אֲבָנִים עֲצִים בּוֹרוֹת

נִיְהִי קָצָף.

שְׁמֵי אֲדָמִים אֲדָמִים
מְרָאשׁ הַחֹמָה לְפִסְגוֹת יִשְׂרָאֵל
שְׁבוּ לְאַרְצְךָ.